

Ганна МАРТИНОВА

ГЕНЕЗА СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО ДІАЛЕКТУ У СВІТЛІ ІЗОГЛОС

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Вип. 24

УДК 811.161.2'282'34

Мартінова Г. І. Генеза середньонаддніпрянського діалекту у світлі ізогłos; 12 стор.; кількість бібліографічних джерел 15; мова українська.

Анотація. У статті окреслено межі давньої середньонаддніпрянської історико-культурної зони за свідченнями лінгвістики, історії, археології, етнографії і спрогнозовано початок формування в ній середньонаддніпрянського діалекту.

Ключові слова: генеза, середньонаддніпрянський діалект, історико-культурна зона, зональні ізогłosи, ареал, ізогłosна стратиграфія.

Annotation. This paper devotes the outline of bounds an ancient Middle-Dnieper historical-cultural zone by evidence of linguistic, history, archeology, ethnography and determination of forming in the Middle-Dnieper dialect.

Key word: genesis, Middle-Dnieper dialect, historical-cultural zone, zoned isoglosses, areal, isoglossical stratigraphy.

Генеза середньонаддніпрянського діалекту становить одне з найскладніших завдань української історичної діалектології. Гіпотези щодо походження цього говору, висунені в працях дослідників, починаючи від К. Михальчука, є дискусійними й лише спонукають до пошуків спеціальної методики історико-діалектологічних досліджень, яка б забезпечувала їхню доказовість. До висвітлення цієї проблеми упродовж понад 130 років зверталось чимало науковців. Одні з них вважали середньонаддніпрянський говір, як і все південно-східне наріччя, утворенням досить пізньої формації, що постало внаслідок змішування діалектних рис північної й південно-західної локалізації під час міграційних рухів у XIV, XVI–XIX ст. (К. П. Михальчук, В. М. Ганцов, М. Ф. Наконечний, О. М. Маштабей, І. Г. Матвіяс), інші характеризували його як окремих діалектний тип давнього походження (А. Ю. Кримський, Ф. Т. Жилко, І. О. Варченко, Б. А. Шарпило, Й. О. Дзензелівський, Г. П. Півторак, В. В. Німчук, Г. В. Воронич). Погляди, на яких ґрунтуються наведені твердження, є дискусійними, нерідко мають лише характер припущень, але вони спонукають до пошуку та розробки спеціальної методики історико-діалектологічних досліджень, яка б забезпечила доказовість таких наукових побудов, що й становить актуальність цієї статті.

Відомий український мовознавець Й. О. Дзензелівський указував на наявність на території Середньої Наддніпрянщини компактного діалектного масиву, яке стало підґрунтям сучасного південно-східного наріччя. Такими дослідник вважав „південнокиївські говірки” (термін Й. О. Дзензелівського), давньою діалектною основою яких було мовлення полян. У північне наріччя, на думку дослідника, влилася лише незначна частина говірок нащадків цього племені. Залучивши історичні свідчення, Й. О. Дзензелівський стверджував, що „ні в XIII, ні в XIV та XV ст. мовно-етнічні традиції попередніх поколінь аж до полян включно на цій території не переривалися” [4, с. 48]. Дослідник

справедливо вважав, що генеза діалектів повинна стати об'єктом вивчення як мовознавців, так і представників різних суміжних дисциплін, що дасть змогу синтезувати необхідну інформацію [4, с. 45].

Комплексні дослідження, проведені в останні роки лінгвістами, археологами, етнографами, антропологами, підтверджують цю думку Й. О. Дзензелівського, засвідчуючи, що діалекти дописемної епохи можна виділити лише реконструюючи давні історико-культурні зони (ІКЗ) [2, с. 6]. Найважливішим джерелом сучасних генетичних досліджень є матеріали лінгвістичної географії, для історичної інтерпретації яких необхідне використання фактів історії, археології, етнографії. Глото-етногенетична проблематика вимагає від дослідника використання результатів порівняльно-історичних реконструкцій лише для тих одиниць, які незалежно від їхнього місця й значущості в мовній системі дають підстави виділити пасма ізогłos синхронних за часом поширення явищ. Об'єктивність таких студій визначає “збіг ізогłos із історико-археологічними межами, синхронними щодо часу формування певних мовних особливостей” [15, с. 10]. Якщо такий збіг достатньо обґрунтований, то це дозволяє встановити ізогłosну стратиграфію, тобто зв'язок ізогłosних ланок із соціально-історичними процесами певних періодів [9, с. 5–14; 228–235; 3, с. 69–147].

Мета статті – розглянути походження середньонаддніпрянського діалекту шляхом виокремлення його ареалу за матеріалами АУМ і регіонального вивчення, зіставлення результатів картографування з історико-археологічними й етнографічними свідченнями.

Надійним ґрунтом для генетичного дослідження середньонаддніпрянського діалекту може бути системний синхронний опис його структурних рівнів в ареалогічній проекції. Аналіз карт Атласу української мови (АУМ), окреслення за ними ареалів цього говору, їх інтерпретація в

загальноукраїнському контексті вказують на своєрідність аналізованого мовно-територіального утворення, яке виокремлюють ізоглоси 92 фонетичних, граматичних і лексичних явищ [7, с. 260–271, к. 37–41]. Одні з них характерні тільки для середньонаддніпряньського діалекту, утворюючи в ньому замкнені ареали різного характеру (суцільні, мереживні, розмиті) [7, к. 32–35], інші властиві не тільки середньонаддніпряньському діалекту, а й слобожанському та степовому говорам південно-східного наріччя, для яких він був основою формування [7, к. 36, 37, 40, 41]; виділено також ареали, що виявляють спільність середньонаддніпряньських говірок із суміжними діалектами – східно-й середньополіським північного наріччя, волинським і подільським південно-західного [7, к. 35, 37, 39, 41, 44]. Такі ареали засвідчують безпосередні контакти і взаємовпливи між сусідніми діалектами, які відбувалися віками, упродовж історії їхнього розвитку, й зумовили явище міждіалектної атракції. Кваліфікуючи ту чи ту ознаку як середньонаддніпряньську, урахуємо характер середньонаддніпряньського ареалу, який є прогресуючим, чому сприяла історична й соціальна активність мовців. Йому властиве розширення по колу, адже чимало типових структурних особливостей цього діалекту є спільними з літературно-нормативними елементами й поширилися в інші діалектні системи. Декілька ознак, на підставі яких окреслено ареали, мають паралелі у віддалених діалектних зонах: середньонаддніпряньсько-карпатські, середньонаддніпряньсько-західнополіські; вони, на нашу думку, сигналізують про незалежне збереження в цих говорах спільного архаїчного фонду [докл. див: 7, с. 246–250; 8, с. 153–159].

Докладне регіональне вивчення фонетичної і фонологічної систем середньонаддніпряньського говору, опрацювання матеріалу з великої кількості говірок (346) за структурами вокалізму й консонантизму дозволило увиразнити його ареалогічну характеристику, виявити фонологічні і фонетичні риси, що характеризують середньонаддніпряньський діалект як систему та периферійні явища, з'ясувати його внутрішню диференціацію, уточнити зовнішні межі. Крім цього, встановлено відношення сучасного стану фонетики і фонології середньонаддніпряньських говірок до модельованої рефлексії праслов'янських голосних і приголосних звуків.

Ареал середньонаддніпряньського діалекту виявлено шляхом регіонального картографування й рекартографування матеріалів Атласу української мови. Його окреслюють ізоглоси, окремі з яких сягають на півночі у середньо- і східнополіський діалекти, захоплюючи південну частину Полісся, що межує з Лісостепом. На заході ареал обмежують басейни річок Росі й Гнилого Тікича, а на півдні ізоглоси ступінчасто опускаються південніше Росі до басейну р. Тясмин [7, с. 253–276, к. 35]. Зону функціонування середньонаддніпряньського діалекту

окреслюють власне зональні ізоглоси, що репрезентують специфічні для цього мовно-територіального утворення фонетичні і фонологічні явища: реалізація фонему /и/ в наголошеній і ненаголошеній позиціях звуком [и] – *сироти, учистит', при'возит', сиди'мо, на'сита', виш'невий, хл'опчик, прийш'ла, чорний*; реалізація фонему /е/ в ненаголошеній позиції звуком [и], рідше [e^h], [и^o] – *натик'ти, по'жси'нил'ис', тири'бити', вир'бову, мати'рин, ти'бе, мни'мо, ве'ри'тено, Ве'ликден'*; реалізація фонему /е/ перед складом з наголошеним [е] звуками [а], [e^a], [a^e] – *ба'реза, ва'шен', на'сем, ве'чер'у, зале'нен'ка*; реалізація фонему /а/ звуком [а] в усіх позиціях – *баба, мати, жни'ва, ти'ла, с'тел'ат', си'д'ат', ч'ашка, ш'апка*; збереження опозиції /о/ : /у/ – *го'лубка, то'б'і, ко'жух, ко'жу'шанка, хот'і'л'и, ж:ор'ну'йши, го'р'уче*; відсутність приставного [в]: *ухо, уз'ки', у'ж, ули'ца*; відсутність приставного [г]: *о'р'ix*; збереження опозиції /р/ : /р'/ у середині слова – *ра'д : р'ад, ра'зок : р'адок, по'рада : по'рад*; парадигматичні структури шиплячих /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/ : /дж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/ : /дж'/, /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/ : /дж'/; парадигматична структура шиплячих /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/ перед [а] (<*е, рідше *а); опозиція фонем /л'/ : /л'/ – *оси'л'еди'ї : ка'кл'ети, ру'бл'ем : ба'л'етки, з'робл'ин'ї, л'уч'и, бл'узку, л'о'уко, п'и'ш'ло, л'астови'нат' : заробл'а'їе*; лексикалізовані випадки руйнування опозиції передньоязиковість : задньоязиковість /т'/ : /к'/ : *к'істо, к'існий*; чергування /д/ – /ж/ у дієслівних формах 1 ос. одн. тепер. часу: *хо'жу, си'жу, бу'жу*; реалізація сполуки [мй] (<*м'): *мі'асо, мід'кий* [7, с. 254–256, к. 32, 33]. Ізоглоси названих фонетичних явищ відмежовують середньонаддніпряньський діалект із заходу, півдня і сходу, але його ареали продовжуються північніше досліджуваних нами говірок.

Вивчення зведених карт ізоглос показало, що контури середньонаддніпряньського ареалу приблизно збігаються з межами території давньої ІКЗ східних слов'ян “Руська земля”, яку виділено за археологічними матеріалами VI–VII ст. та локалізацією найважливіших знахідок скарбів VI–VII ст. [6, с. 71; 7, I, к. IV]. Крім цього, середньонаддніпряньський ареал приблизно відповідає зоні поширення археологічних культур різних періодів (зарубинецької, черняхівської, київської, пеньківської), які представлені на Київщині й Черкащині пам'ятками вздовж Дніпра від гирла Ірпеня до гирла Росі та Тясмину [6, с. 12, 16–86]. П. М. Третяков відзначав, що звичай білити крейдою внутрішні й зовнішні стіни житла (згодом одна з найхарактерніших етнографічних ознак класичної української хати) був поширений у II ст. до н. е. серед слов'янського населення зарубинецької культури в ареалі правобережного Лісостепу від Полісся аж до сучасного Канева [13, с. 36]. Цю ж територію окреслює й ареал, що репрезентує етнічну ознаку полян в поховальному обряді – кургани з

тілопокладеннями в ямах [6, с. 97–105]. Слов'янські поселення VI–VII ст., виявлені в зоні лісостепу й частково південній частині лісової зони, мали напівземлянковий характер, який зберігався тут упродовж шести століть; у X–XI ст. цей тип житла навіть просунувся далі на північ. Лише з XII ст. відбувається наступ північного типу надземного житла. У XIII ст. напівземлянкові житла повністю збереглися лише в Середній Наддніпрянщині [11, с. 223–226]. Аналізуючи гідронімію Правобережної України, О. М. Трубачов показав на карті архаїчні слов'янські гідроніми, поширені на південь від р. Уж, притоки Тетерева, до середньої течії Дніпра, приблизно до р. Рось [11, с. 268–269]. І. М. Желєзняк виявила, що гідронімія басейну Росі має унікальну безперервність від давніх індоєвропейців до назв, утворених на основі сучасної української мови [5, с. 153]. Наведені факти переконливо свідчать, що середньонаддніпрянські говірки становлять ареальну єдність, яку виокремлено на підставі синтезу результатів різних галузей наук, що досліджують історію людства.

Аналіз та узагальнення матеріалів ареалогії, створення зведених карт, вивчення структури й характеру поведінки встановлених меж дає підстави стверджувати, що головною ареалогічною тенденцією в розвитку середньонаддніпрянських говірок є лінгвальна синтопія, яка детермінує можливість типології й групування ізоглос. Релевантними для досліджуваного діалектного континууму є такі ареальні опозиції: *центр – периферія, північ – південь, захід – схід*, що уможливило виділення діалектних зон – *центральної, північної, південної, західної та східної*, у межах яких функціонують окремі групи говірок

Центральну наддніпрянську групу говірок окреслюють ізоглоси явищ, що утворюють замкнені ареали різного типу (суцільні, мереживні, розмиті) і мають підковоподібний вигин, звужуючись у їх південній частині й розширюючись на північний захід і північний схід. На карті зональні ізоглоси охоплюють значну територію досліджуваного ареалу й виокремлюють його з заходу, півдня і сходу, однак продовжуються північніше. Така конфігурація ареалу дає підстави вважати, що основу середньонаддніпрянського діалекту становлять говірки центральної й північної зон досліджуваного континууму. Про це свідчить виразна спільність фонологічної та фонетичної структур цих говірок: 12 із наведених 14 характерних особливостей середньонаддніпрянського діалекту мають однакову реалізацію, й лише вияви двох із них відмінні в окремих позиціях (реалізація /i/, опозиції /p/ : /p'/ у середині слова). Це підтверджує спільність розвитку говірок центральної й північної зон, формування ареалів яких зумовлене внутрішнім розвитком фонологічної системи середньонаддніпрянського типу. Виділення майбутньої зони поширення середньонаддніпрянських говірок відбулося,

очевидно, в IX – X ст. за сукупністю низки інноваційних та давніх явищ. Г. П. Півторак пише, що в міру зростання могутності й суспільно-політичної впливовості полян виявлявся і реалізовувався визначальний напрям мовного розвитку на полянських землях: поступовий відступ на північ і північний захід древлянських діалектних особливостей перед новими місцевими мовними рисами, які в майбутньому стали характерними для середньонаддніпрянського діалекту української мови [10, с. 62].

У периферійних середньонаддніпрянських говірках спостерігаємо мовну вібрацію, коли риси суміжного діалекту безсистемно й без певної впорядкованості перехрещуються з особливостями середньонаддніпрянського говору. Результати такої міждіалектної інтерференції помітні в говірках північної, західної, південної й східної зон середньонаддніпрянського діалектного континууму [докл. див. 7, с. 279–313]. Важливо відзначити, що формування цих говірок відбувалося передусім унаслідок природного переміщення населення із сусідніх територій на схід і на південь, тому основа новосформованих говірок середньонаддніпрянська. Дозаселення з інших територій спричинило утворення ареали окремих особливостей південно-західної й північної локалізації. Гетерогенна домішка, зумовлена міграційними рухами, у центральних середньонаддніпрянських говірках незначна, вона не могла суттєво вплинути на систему цих говірок, тоді як формування західної, південної і східної груп середньонаддніпрянських говірок відбувалося шляхом змішування різнодіалектних рис.

Актуальним залишається встановлення генезису ізоглос, зокрема джерела й часу їхнього виникнення. Спроби такого аналізу щодо збереження опозицій /o/ : /y/, твердість : м'якість /p/ : /p'/ в середині слова, наявності кількох парадигматичних структур шиплячих, опозиції /л/ : /л'/, наявності / відсутності протези в середньонаддніпрянських говірках стали ґрунтом для твердження, що виникнення й функціонування цих явищ зумовлені багатовіковою й складною історією їхнього формування та розвитку. Зони поширення названих особливостей виявляють збіг з ареалами інших характерних для середньонаддніпрянського говору явищ, а це свідчать про давність цього мовно-територіального утворення.

Аналіз і узагальнення матеріалів ареалогії, створення зведених карт, зіставлення лінгвістичних, історико-археологічних і етнографічних меж дають підстави виділити середньонаддніпрянську історико-культурну зону і вважати початком її формування VII–VIII століття. Після встановлення ареалу діалекту важливого значення набуває типологія та діахронічна інтерпретація основних ізоглос, що становить перспективу подальших досліджень.

Література

1. Атлас української мови. – В 3-х т. – К. : Наукова думка. – Т. I. – 1984.
2. Герд А. С. Очерк исторической диалектологии Верхней Руси (История ландшафта) / А. С. Герд – Санкт-Петербург, 2001. – С. 5–6.
3. Горшкова К. В. Историческая диалектология русского языка / К. В. Горшкова – М. : Просвещение. – 1972. – 157 с.
4. Дзєндзелівський Й. О. Стан дослідження генези українських діалектів / Й. О. Дзєндзелівський // Мовознавство. – 1881. – № 1. – С. 45–51.
5. Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси середньонадніпряньського Правобережжя / І. М. Железняк. – К. : Наукова думка, 1987. – 201 с.
6. Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К. : Наукова думка, 1972. – 182 с.
7. Мартинова Г. Середньонадніпряньський діалект. Фонологія і фонетика / Г. Мартинова – Черкаси, 2003. – 367 с.
8. Мартинова Г. Середньонадніпряньсько-карпатські фонетичні ізоглоси / Г. Мартинова // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : Збірник пам'яті професора Василя Добоша. – Вип. 8 – Ужгород, 2005. – С. 153–159.
9. Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров / за ред. К. Г. Орловой. – М. : Наука, 1970. – 455 с.
10. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови / Г. П. Півторак – К. : Наукова думка, 1988 – 277 с.
11. Раппопорт П. А. Картографирование типов древнерусских жилищ / П. А. Раппопорт // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. – Л. : Наука. – 1974. – С. 221–227.
12. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков – М. : Наука, 1982. – 590 с.
13. Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен / П. Н. Третьяков – Л. : Наука, 1982. – 142 с.
14. Трубочев О. Н. Названия рек Правобережной Украины / О. Н. Трубочев – М. : Наука, 1968. – 289 с.
15. Хабургаев Г. А. “Изоглоссная стратиграфия” – основа локализации и хронологизации языковых изменений / Г. А. Хабургаев // Лингвогеография, диалектология и история языка. – Кишинев, 1973. – С. 192–201.

Мартинова Ганна Іванівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету